

# การจัดการความขัดแย้งด้วยวิธีการประชุมกลุ่ม เพื่อความสมานฉันท์ในบริบทสถานศึกษา

สุใจ ส่วนไพโรจน์

## บทคัดย่อ

ด้วยความคิดที่ว่าผู้กระทำความผิดต้องถูกลงโทษ โดยหวังว่าการลงโทษจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของผู้กระทำผิดให้กลับมาเป็นคนดีของสังคม และสร้างความยับยั้งชั่งใจให้กับสมาชิกในสังคมโดยรวมที่จะไม่เอาอย่าง แต่พบว่ากลับสร้างปมแค้นในใจของทั้งฝ่ายผู้ถูกลงโทษและผู้เสียหาย แม้ดีความหรือการตัดสินจะถึงที่สุดก็มีอายุจิตความทุกข์ภายในจิตใจหรือบาดแผลในใจของทั้งสองฝ่ายได้ การลงโทษไม่สามารถแก้ไขพฤติกรรมได้อย่างถาวร ใช้เพียงเพื่อหยุดยั้งพฤติกรรมชั่วครั้งชั่วคราว และนอกจากจะไม่สามารถแก้ปัญหของเด็กที่มีพฤติกรรมเบี่ยงเบนได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้ว ยังมีจุดอ่อนอย่างมากในการ ส่งสัญญาณต่อสังคมในเชิงการป้องกันการเกิดปัญหาในอนาคต อาจกล่าวได้ว่า สังคมไทยยังขาดมาตรการในการแก้ปัญหา เด็กและเยาวชนที่มีพฤติกรรมใช้ความรุนแรงที่ต้นเหตุอย่างจริงจังโดยเฉพาะขาดมาตรการเชิงป้องกันปัญหาที่มีประสิทธิภาพ เป็นต้นว่า ขาดการส่งเสริมและพัฒนาทัศนคติในการไม่ใช้ความรุนแรง ทั้งในครอบครัว โรงเรียน และในสังคม

การแก้ปัญหาความขัดแย้งที่ดีที่สุดและยั่งยืนที่สุด ต้องเป็นการแก้ปัญหาด้วยสติปัญญา (Wisdom-Based Approach) และสติปัญญานั้นต้องเป็นสติปัญญาร่วมกัน (Collective Wisdom) ของทุกฝ่าย วิธีการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิด ควรจะอยู่ในกรอบของความเข้าใจเห็นใจซึ่งกันและกัน ด้วยความรู้สึก ของความเป็นเพื่อนมนุษย์ สันติวิธีควรถูกนำมาใช้เป็นทางเลือกหนึ่งท่ามกลางความขัดแย้ง

## Abstract

The ideas that wrongdoers must be punished in the hope that punishment will alter their behavior and cause them to become good members of society once more to cause resentment and will restrain other members of society from wrongdoing has been found to cause resentment both in those who are punished and persons who suffered wrong and even when legal processes had been duly completed, this did not end the feeling of being wronged and the emotional trauma of either party. Punishment cannot correct behavior permanently; it can only halt bad behavior temporarily. Not only is it incapable of solving the

problems of children who have deviant behavior effectively, it also has the great weak point of sending a signal to society concerning prevention of problems in the future. It may thus be said that Thai society still lacks the means to solve the problems of children and youngsters who use violence to attain their ends and especially means to prevent problems effectively. For example, Thai society lacks promotion, development of attitudes concerning abstention from violence in the home, in the school and in society.

The best and most enduring means of conflict resolution is the Wisdom-Based Approach, and this wisdom should be collective wisdom of all parties. Resolving conflicts of thought should be within the frame of mutual understanding and sympathy as fellow human being. Peaceful means should be an alternative in conflict resolution.

**คำสำคัญ :** การจัดการความขัดแย้ง, การประชุมกลุ่มเพื่อความสมานฉันท์, สถานศึกษา

ความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) แปลว่า การฟื้นฟู การซ่อมแซม การทำกลับให้คืนดีดังเดิม หรือการปฏิสังขรณ์ บ้างก็ใช้คำว่า “การฟื้นฟูความยุติธรรม” “ความยุติธรรมเชิงสร้างสรรค์” “ความยุติธรรมแบบบูรณาการ” ในที่นี้ผู้เขียนขอใช้คำว่า “ความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์”

แนวทางความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์เริ่มด้วยการมองการกระทำผิดในกระบวนทัศน์ใหม่ ที่มีได้ลงโทษผู้ฝ่าฝืนกติกาสังคมเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ของกฎกติกาเท่านั้น แต่มองว่าการกระทำผิดที่ส่งผลกระทบต่อผู้เสียหาย ผู้สูญเสียและชุมชน การจัดการกับปัญหาการกระทำผิดไม่อาจมองในมิติของการลงโทษแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องมองในมิติของการเยียวยาทุกฝ่ายที่ได้รับผลกระทบ ด้วยการแก้ปัญหาที่ดีที่สุดและต้องเกิดจากการที่ทุกฝ่ายร่วมมือกันหาทางออกในการแก้ปัญหาอย่างสร้างสรรค์เชิงสมานฉันท์

การนำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ไปใช้ในสถานศึกษา ผู้บริหาร ครูอาจารย์ รวมทั้งผู้ปกครอง ต้องปรับกระบวนทัศน์เกี่ยวกับการกระทำผิดของเด็กของบุคคลที่เกี่ยวข้อง ผู้ใหญ่ต้องตระหนักเสมอว่า ภารกิจในการขัดเกลาเยาวชนเป็นภารกิจร่วมกันของเราทุกคนในสังคมไม่ว่าจะเป็นสถาบันครอบครัว สถาบันทางการศึกษา และสถาบันทางสังคม แนวคิดยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในสถานศึกษาควรปลูกฝังตั้งแต่วัยเด็ก อาจใช้กับเด็กตั้งแต่ 4 ขวบขึ้นไป (กิตติพงษ์ กิตยารักษ์, 2548) จะเป็นสิ่งที่ติดตัวเด็กไปจนเติบโตและเป็นการแก้ไขปัญหาด้านเหตุอย่างแท้จริง เมื่อเด็กเติบโตมีหน้าที่รับผิดชอบที่สูงขึ้นต่อไปก็จะเป็นแบบอย่างในการสร้างสำนึกรับผิดชอบ จากเหตุการณ์การยกพวกทำร้ายกันของนักเรียนนักศึกษาในสถานศึกษาต่างๆ ได้ตอกย้ำความพ่ายแพ้แก่ทุกฝ่าย ไม่มีผู้ชนะ มีแต่ผู้แพ้ทั้งสองฝ่ายไม่มีความรู้สึกที่ดีต่อกัน หากใช้วิธีจัดการความขัดแย้งเชิงสมานฉันท์ผู้เสียหายก็ได้แสดงความรู้สึกตัวผู้กระทำผิดได้แสดงความรับผิดชอบ ที่สำคัญที่สุดคือ มีกระบวนการที่ทำให้ผู้กระทำผิดกลับใจและไม่

กระทำผิดซ้ำอีกต่อไป อีกทั้งสายสัมพันธ์ก็กระชับขึ้นอีก ว่าเป็นไปแล้วในทุกสถานศึกษามีคณะกรรมการนักเรียน หรือคณะกรรมการนักศึกษา ซึ่งอยู่ในฐานะคนกลางในการหาทางออกให้คู่กรณี มีครูอาจารย์ และผู้เชี่ยวชาญ ด้านจิตวิทยาการศึกษาและแนะแนวเป็นผู้ประสานความเข้าใจทางความคิด ความรู้สึกในการแลกเปลี่ยน เรียนรู้ร่วมกัน

หากมีการพัฒนาทัศนคติต่อการไม่ใช้ความรุนแรงอย่างจริงจังในสถานศึกษา น่าจะนำไปสู่ การบรรเทาวัฒนธรรมการใช้ความรุนแรงลดลงได้บ้าง โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ตั้งแต่ตัวนักเรียนนักศึกษาที่เป็นคู่กรณี ประชาคมนักเรียนในโรงเรียน ครูอาจารย์ ผู้ปกครอง และชุมชน ซึ่งน่าจะมีส่วนทั้งในการจัดการความขัดแย้งในหมู่เยาวชน การสร้างความเข้าใจร่วมกันระหว่างประชาคม นักเรียน ครูอาจารย์ ผู้ปกครอง รวมถึงชุมชนในบางกรณี การจัดการความขัดแย้งเชิงสมานฉันท์ สามารถนำมาใช้จัดการความขัดแย้งในทุกที่ที่เกิดความขัดแย้งแม้จะเป็นเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ก็ตาม โดยไม่ต้องรอคอยให้เรื่องราวที่ขัดแย้งกันนั้นขยายตัวลุกลามจนเกิดเป็นอาชญากรรมหรือการกระทำผิด และเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมก่อนจึงค่อยใช้กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์แต่อย่างใด

เมื่อกล่าวถึงรูปแบบวิธีการจัดการความขัดแย้งโดยวิธีสมานฉันท์แล้ว **วิธีประชุมประชุมกลุ่ม (Group Meeting)** เป็นรูปแบบหนึ่งของกระบวนการเชิงสมานฉันท์ที่ได้ผลดีมากด้วยการเชิญบุคคล ที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์รวมถึงครอบครัว และชุมชนเข้าร่วมประชุม การประชุมร่วมกันมิใช่การตัดสินความผิด และกำหนดบทลงโทษ หากแต่มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดการความขัดแย้งด้วยการเปิดโอกาสให้ผู้กระทำผิด ได้รับผิดชอบและตระหนักถึงสิ่งที่ตนต้องทำเพื่อแก้ไข สิ่งที่ตนได้กระทำลงไป โดยมีการพูดคุยสิ่งที่เกิดขึ้น และพัฒนาข้อตกลงในการประชุมเพื่อบูรณาการความเสียหายที่ได้รับ ด้วยการกำหนดให้มีการแก้ไข

กระบวนการประชุมกลุ่มในการแก้ปัญหาเป็นมาตรการที่เหมาะสมเพราะจากสถิติเด็กและเยาวชน ที่ผ่านกระบวนการประชุมกลุ่มโอกาสที่จะกลับมาทำผิดซ้ำอีกมีเพียงร้อยละ 3 (วันชัย รุจนวงศ์, 2548) ความจริงที่ปราศจากข้อสงสัยคือครอบครัวและชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการบำบัดและแก้ไข พฤติกรรมและคืนทรัพยากรมนุษย์ที่มีค่าให้แก่สังคมและประสบความสำเร็จในการรักษาทรัพยากรมนุษย์ ที่มีค่าของสังคม เพราะว่าเด็กหรือเยาวชนต้องกลับเข้าสู่ชุมชน ดังนั้นการนำชุมชนเข้าร่วมประชุมด้วย จะทำให้ชุมชนได้รับทราบปัญหาดังแต่ต้นและจะได้ช่วยติดตามความประพฤติหรือเฝ้าระวังเด็ก หรือเยาวชนเมื่อกลับไปอยู่ในชุมชน ซึ่งจะทำให้ได้ผลที่ยั่งยืน

ในกระบวนการประชุมจะมีอารมณ์เข้ามาผูกพันด้วยซึ่งค่อนข้างอ่อนไหว ผู้ประสานการประชุม จะต้องรู้ว่าจะดำเนินการอย่างไรเพื่อให้การประชุมดำเนินการต่อไปได้ อารมณ์ที่เกิดขึ้นมีทั้งอารมณ์ ที่มีอยู่ก่อนเข้าร่วมประชุมและอารมณ์ที่เกิดขึ้นขณะประชุม และมีหลายรูปแบบ เช่น โกรธ เกลียด ขมขื่น เศร้า อับอาย ผิดหวัง หรือหงุดหงิด ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคนมีสิทธิ์ที่จะออกจากที่ประชุมได้ทันทีที่ไม่ ประสงค์จะร่วมประชุมต่อไปหรือหากการประชุมล้มเลิกอาจจัดให้มีการประชุมใหม่หรือกลับไปสู่การ

ดำเนินการตามวินัยของสถานศึกษา ซึ่งผู้ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานการประชุมควรผ่านการอบรมหลักสูตร ผู้ประสานการประชุมกลุ่มครอบครัวและชุมชน ควรผ่านการเรียนรู้ในเรื่องกรอบแนวคิด วิธีการจัดการประชุม วิธีดำเนินการประชุม และการจัดบันทึกผลการประชุมรวมทั้งเทคนิควิธีที่จะต้องใช้ในการดำเนินการต่างๆ และการตรวจติดตามให้มีการปฏิบัติตามบันทึกข้อตกลงของการประชุม

การประชุมกลุ่มมุ่งหมายที่จะเข้าถึงความยุติธรรมในเชิงความรับผิดชอบและชดเชยหรือชดใช้ความเสียหายที่นักเรียนผู้เสียหายได้รับ ทำให้นักเรียนผู้เสียหายและนักเรียนผู้กระทำผิดได้รับการฟื้นฟู โดยในการประชุมจะเปิดโอกาสให้นักเรียนผู้กระทำผิดได้ยอมรับผิดและแสดงความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ได้รับรู้ว่าการกระทำของตนได้สร้างความเสียหายหรือความเจ็บปวดแก่ผู้อื่นอย่างไรบ้าง นักเรียนผู้เสียหายได้พิจารณาถึงภูมิหลัง ความเป็นมาที่แท้จริงของนักเรียนที่กระทำผิด อาจช่วยลดความกลัว ความโกรธหรือความเครียดแค้นที่มีอยู่ลง และเห็นว่านักเรียนผู้กระทำผิดเหล่านี้มีความผิดเพียงใด ซึ่งในการประชุมบางครั้งที่นักเรียนผู้เสียหายกลับเป็นมาเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือแก่นักเรียนผู้กระทำผิด

นักเรียนผู้กระทำผิดที่ได้รับการแก้ไขพฤติกรรมโดยครูหรืออาจารย์ของสถานศึกษาแห่งนั้นๆ จะช่วยลดปัญหาความขัดแย้งในหมู่นักเรียนและเป็นที่พอใจแก่ทุกฝ่าย ซึ่งจะก่อให้เกิดความสามัคคีระหว่างนักเรียนคู่กรณีที่ขัดแย้งกันและครอบครัวนักเรียน จึงควรให้การอบรมฝึกฝนทักษะแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการประชุมแก้ไขความขัดแย้งเชิงสมานฉันท์ในสถานศึกษา

บุคคลที่จะเชิญเข้าร่วมการประชุม ได้แก่ เด็กและเยาวชนที่เป็นคู่กรณี บิดามารดา ผู้ปกครอง หรือบุคคลที่เด็กและเยาวชนอาศัยอยู่ ผู้นำชุมชน ครูอาจารย์ หรือนักจิตวิทยาการศึกษาและแนะแนว บุคคลซึ่งเห็นว่าสมควรเชิญเข้าร่วมประชุม เช่น ญาติซึ่งมีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของเด็ก และเยาวชนทั้งสองฝ่าย หรือบุคคลซึ่งผู้เสียหายต้องการให้มาเป็นกำลังใจ

## การดำเนินการประชุมกลุ่มเพื่อการไกล่เกลี่ยข้อขัดแย้ง

เชิญผู้เข้าร่วมประชุมประจำตำแหน่งที่จัดไว้และเริ่มดำเนินการดังนี้

1. นักจิตวิทยาการศึกษาและแนะแนวกล่าวทักทายแนะนำผู้เข้าร่วมประชุม เกริ่นนำการประชุม และแจ้งกติกาการประชุม
2. นักจิตวิทยาการศึกษาและแนะแนว ทำหน้าที่เป็นผู้ดำเนินการประชุม
3. ครูอาจารย์สอบสวนเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกลาง
4. ให้คู่กรณีเล่าเหตุการณ์และผลของการกระทำที่เกิดขึ้นจากการกระทำ
5. นักจิตวิทยาการศึกษาและแนะแนวประสานความคิด ความรู้สึกในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ที่ประชุมได้ทราบที่มา สาเหตุและผลที่เกิดขึ้น
6. นักเรียนผู้เสียหายพูดถึงความเสียหายที่ตนได้รับรวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากการกระทำของนักเรียนผู้กระทำผิด

7. นักจิตวิทยาการปรึกษาและแนะแนวให้ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคนได้พูดแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องที่เกิดขึ้น

8. ให้นักเรียนที่สำนึกผิดกล่าวคำขอโทษอย่างจริงใจ และแสดงความรับผิดชอบต่อสิ่งที่ทำลงไป

9. ให้นักเรียนผู้เสียหายเรียกร้องสิ่งที่ต้องการให้ชดใช้หรือชดเชยความเสียหายนั้น

10. อาจมีการต่อรองเพื่อให้ยอมรับกันได้ทุกฝ่าย โดยเปิดโอกาสให้พูดคุยอย่างสร้างสรรค์เชิงสมานฉันท์

11. ทำบันทึกผลการประชุมเพื่อให้ทุกฝ่ายลงชื่อเป็นหลักฐาน

12. ทบทวนข้อตกลงให้ที่ประชุมทราบเพื่อยืนยันความถูกต้องและลงชื่อ

ในระหว่างการประชุมสิ่งที่บุคคลในครอบครัวกล่าวถึงความรู้สึกนั้นมีความสำคัญมาก เพราะช่วยให้เด็กเรียนรู้ว่าการกระทำของเขาส่งผลคนใกล้ชิดอย่างไร แต่ในบางครั้งได้ผลตรงข้ามคือการที่นักเรียนได้กล่าวถึงความรู้สึกของตนทำให้คนในครอบครัวได้ทราบถึงปัญหาของเขา สำหรับบางครอบครัวที่ไม่ค่อยได้พูดคุยเปิดเผยความรู้สึกต่อกัน ก็จะได้มีโอกาสเปิดเผย ซึ่งผลของการประชุมที่ได้รับจึงไม่ใช่ช่วยลดความขัดแย้งเชิงสมานฉันท์ระหว่างนักเรียนผู้กระทำผิดกับนักเรียนผู้เสียหายในบางเรื่องเพียงอย่างเดียวแต่ยังช่วยลดความขัดแย้งสร้างความปรองดองสมานฉันท์ระหว่างเด็กกับครอบครัวหรือผู้ปกครองอีกด้วย

## การดำเนินการหลังเสร็จสิ้นการประชุม

- การขอโทษในที่ประชุม เมื่อนักเรียนผู้เสียหายได้กล่าวถึงความเสียหายและผลกระทบที่ตนได้รับ ในขั้นตอนนี้นักเรียนผู้กระทำผิดจะรู้สึกในความผิดที่ตนได้ก่อขึ้น และกล่าวคำขอโทษต่อนักเรียนผู้เสียหายในระหว่างการประชุมแต่บางรายก็จะกล่าวคำขอโทษต่อนักเรียนผู้เสียหายเมื่อบรรลุนัดตกลงแล้ว

- การชดใช้ค่าเสียหายหรือชดเชยความเสียหายที่นักเรียนผู้เสียหายได้รับการชดใช้หรือการชดเชยนี้เป็นเรื่องที่ทั้งสองฝ่ายจะตกลงร่วมกัน รวมทั้งชดเชยจากผลกระทบที่เกิดขึ้น ค่าเสียหายอาจมีการต่อรอง ควรให้มีการตกลงกันด้วยความสมัครใจ โดยอาจารย์ผู้ประสานการประชุมต้องวางตัวเป็นกลาง ไม่เป็นตัวแทนต่อรองเพื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เมื่อมีการตกลงชดเชยแล้วต้องจัดให้มีการบันทึกไว้เป็นหลักฐาน

- ให้การแก้ไขตามที่ที่ประชุมกำหนด เช่น การทำงานบริการสังคม การเข้าทำงานอื่น ซึ่งที่ประชุมกำหนด การเข้ารับกิจกรรมบำบัด หรือการบำบัดอื่น ซึ่งต้องสอดคล้องกับความผิดที่ได้ก่อขึ้นด้วย โดยมีการติดตามให้ปฏิบัติตามผลการประชุมนั้น

เมื่อนักเรียนกระทำการตามข้อตกลงในผลการประชุมกลุ่มเสร็จสิ้นแล้ว ส่งรายงาน แสดงความคิดเห็น และจัดให้มีการอบรมปรับพฤติกรรม ให้อำนาจรับผิดชอบต่อตนเอง ต่อครอบครัว และสังคม

หรือจัดกิจกรรมบำบัดเป็นครั้งคราวตามความเหมาะสม หลังจากนั้นต้องจัดให้มีการติดตามความประพฤติของตามระยะเวลาซึ่งที่ประชุมกำหนด วิธีการติดตามความประพฤตินั้นให้กำหนดความเหมาะสมและไม่ตายตัวอาจเปลี่ยนแปลงได้ โดยให้ดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อทราบพฤติกรรมในช่วงเวลาที่ติดตามความประพฤติ เช่น ให้มารายงานตัว สอบถาม ติดตามขอทราบความประพฤติจากผู้ใกล้ชิด ทั้งนี้เพื่อทราบปัญหาที่อาจเกิดขึ้น และช่วยประคับประคองให้เขาผ่านพ้นวิกฤติในช่วงชีวิตของการเป็นวัยรุ่น ส่งเสริมความรู้ พัฒนาความคิดให้เจริญงอกงามตามวุฒิภาวะ สามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมกลับตนเป็นคนดีได้อย่างแท้จริง

จะเห็นได้ว่าการประชุมกลุ่มเป็นวิธีการหนึ่งที่น่ามาแก้ไขปัญหาเด็ก และเยาวชน ซึ่งกระทำผิดได้ โดยเฉพาะเด็กหรือเยาวชนซึ่งเพิ่งเริ่มก่อตัวของพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม ความประพฤติที่ยังไม่เสียหายหรือเสียหายอยู่บ้างแต่ยังพอแก้ไขได้ ประโยชน์จากการจัดการความขัดแย้งด้วยวิธีสมานฉันท์ผ่านการประชุมกลุ่ม สามารถช่วยให้เด็กและเยาวชนได้สำนึกและรู้จักรับผิดชอบต่อความผิดที่ตนกระทำลงไป มีโอกาสได้รับรู้และเข้าใจถึงความทุกข์และความเดือดร้อนที่ผู้เสียหายได้รับจากการกระทำของตน และได้แสดงความรับผิดชอบโดยการขอโทษหรือชดเชยต่อความเสียหายที่เกิดขึ้น เหล่านี้ทำให้เด็กและเยาวชนตระหนักถึงผลที่ได้รับจากการกระทำนั้น และรู้สึกผิดหลาบไม่กลับไปกระทำผิดอีก อย่างไรก็ตามเมื่อเด็กและเยาวชนกลับไปอาจมีปัจจัยบางประการที่ทำให้ความมุ่งมั่นในการกลับตนเป็นคนดีของเด็กหรือเยาวชนนั้นหวั่นไหวได้ จึงต้องให้หลายฝ่ายช่วยกันประคับประคอง อันได้แก่ บิดามารดาหรือผู้ปกครอง ครู อาจารย์ ที่จะคอยติดตามดูแลและให้ความช่วยเหลือเด็กหรือเยาวชนอย่างใกล้ชิดต่อไปอีก

## บรรณานุกรม

- กิตติพงษ์ กิตยารักษ์. 2545. **ยุทธศาสตร์การปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมทางอาญาไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- , 2548. **การจัดการความขัดแย้งโดยวิธีสมานฉันท์**. กรุงเทพฯ: บริษัทโรงเรียนเด็อนตุลา.
- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. 2539. **สันติทฤษฎีวิถีวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลคิมทอง.
- วันชัย รุจนวงศ์. 2548. “ฟ้าหลังฝน.” ใน **เอกสารเผยแพร่ความสำเร็จของโครงการการประชุมกลุ่มครอบครัวและชุมชน**. กรุงเทพฯ: จำไทยเพรส.
- Restorative Justice**. 2006. (Online). Available: <http://www.youth-justice-board.gov.uk>  
(Accessed Aug. 4, 2006)